

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ УНП – Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період. – К.: Держвидав худ. л-ри, 1963. – 791 с.

УДК 81' 367.625.5 Тетяна Матулевська (Донецьк)

ФУНКЦІЙНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ВІДДІЄСЛІВНИХ ЧАСТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ПУБЛІЦИСТИЧНИХ ТЕКСТАХ ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ Статтю присвячено особливостям утворення та функціонування в реченні віддієслівних часток. З'ясовано механізм переходу слів між лексико-граматичними класами. Схарактеризовано первинні (непохідні) і вторинні (похідні) частки української мови. З-поміж похідних часток виокремлено віддієслівні частки, описано механізми їх виникнення та функціонування в тексті. Проаналізовано процеси переходу дієслів у частки в сучасній українській літературній мові. З'ясовано роль віддієслівних частинок у публіцистичному дискурсі (на матеріалі українських публіцистичних текстів початку XXI століття). Ключові слова: частка, первинна (непохідна) частка, вторинна (похідна) частка, віддієслівна частка, партикуляція, публіцистичний дискурс. The article is devoted to features of formation and functioning in a sentence of verbal particles. The mechanism for the transition of words between lexical and grammatical classes is defined. Primary (non-derivative) and secondary (derivative) particles of the Ukrainian language are characterized. Among the derivatives allocated verbal particles, describes the mechanisms of their formation and functioning in the text. The processes of transition in particle verbs in modern Ukrainian literary language. The role of verbal particles in journalistic discourse (based on Ukrainian journalistic texts beginning of the XXI century). Key words: particle, primary (non-derivative) particle, secondary (derivative) particle, verbal particle, particulation, journalistic discourse.

Процеси переходу слів між лексико-граматичними класами є однією з недостатньо вивчених граматичних проблем. Певну інформацію такого плану містять праці В. В. Бабайцевої, І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, В. М. Ожогана. Суттєвим аспектом цієї загальної проблеми є перехід слів різних частин мови в частки. Питання походження і складу вторинних часток ще не до кінця розв'язане. Праці багатьох лінгвістів (О. К. Безпояско, О. М. Демської, Н. О. Крижанівської, Ю. І. Леденюва, Т. М. Ніколаєвої, В. В. Німчука, К. С. Симонової, Ю. Г. Скиби) містять обґрунтування аспектів частиномовного статусу часток, обсягу їх класу та шляхів поповнення. Частки стали об'єктом вивчення у кандидатській дисертації О. П. Кушлик. Кандидатське дослідження О. М. Покидько було першою спробою вивчити інтонацію та функціональну семантику висловлювань із підсилювальними частками. Склад і комунікативні функції вторинних часток досліджено в дисертації Л. В. Бондаренко. Оскільки однією з недостатньо вивчених граматичних проблем залишається процес переходу слів між лексико-граматичними класами, зокрема партикуляції, тема дослідження є на сьогодні актуальною. Метою є вивчення особливостей утворення та функціонування в реченні віддієслівних часток. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: 1) з'ясування механізму переходу слів між лексико-граматичними

класами; 2) характеристики первинних (непохідних) і вторинних (похідних) часток української мови;

3) виокремлення з-поміж похідних часток партикул дієслівного походження; 4) опис механізмів виникнення та функціонування в тексті віддієслівних часток, з'ясування їхньої ролі. Предмет наукових інтересів становлять процеси переходу дієслів у частки в сучасній українській літературній мові. Матеріалом дослідження обрано тексти публіцистичного стилю початку ХХІ століття. За походженням частки досить неоднорідні, оскільки вони сформовані на основі різних класів слів. Виділяють первинні, або непохідні, та вторинні, або похідні, частки. До первинних (непохідних) належать ті частки, які в сучасній українській мові не виявляють ні живих словотвірних зв'язків, ні формальних співвідношень зі словами інших класів. Їх порівняно небагато: *би, же, не, ні, ну, хай*: <...> Я хотів би звернути особливу увагу на появу міграційних всіх процесів ["Свобода слова". – ICTV. – 02.11.2009. – 23:00]; Скрута легко списується на події буремного сходу. От тільки в тій же "ЛНР", а саме – в Суходольську, можна наповнити бензобак за доступною ціною [День. – 17.12.2014]; Це не разова акція [Кореспондент. – 17.12.2014]. Вторинними (непохідними) є частки, що мають структурно-семантичний зв'язок зі словами інших класів. За частиномовною співвіднесеністю їх поділяють на відприслівникові, від сполучникові, від займенникові та віддієслівні. Основними напрямками аналізу явищ переходу в системі частин мови, у тому числі й артикуляції, є міжкатегорійна транспозиція та омонімія. Щодо класу похідних часток, то в процесі визначення їх меж можна виділити значну кількість перехідних явищ, що зумовлені здебільшого їх вторинністю. Виокремлення таких проміжних явищ не лише полегшує класифікацію мовних фактів, але і є найбільш адекватним відображенням дійсного стану взаємозв'язків між лінгвальними явищами. Беручи за вихідну тезу В. В. Бабайцевої, що в процесі контамінації і трансформації мовних одиниць крайні точки в синхронному ряду позначають протиставлювані типові категорії мови (тип А і тип Б), між ними розташовуються проміжні явища (Аб, АБ, аБ), в яких у різній пропорції поєднуються властивості крайніх випадків [2, с. 8-14], за співвідношенням і наявністю первинних і вторинних морфологічних утворень первинне, твірне слово → частка", можна виділити такі рівні категорійної взаємодії: 1. Зв'язок між первинним і вторинним словом не є прозорим. До цього типу змін можемо віднести, наприклад, виникнення одиниць *тільки, хай, нехай, -ся*. Цей тип містить одиниці, які в сучасній українській мові репрезентують лише результат транспозиції, а вихідне слово є втраченим. У цих випадках у сучасній мові зберігаються і активно функціонують лише вторинні, похідні утворення – частки. Проте інколи в семантиці партикульованої одиниці ще зберігається значна смислова наповненість, функціональна багатоплановість, що є наслідком її похідності. Питання природи таких лексем часто залишається дискусійним. 2. Зв'язок між первинним і вторинним словом є прозорим. Тип А, що слугував свого часу джерелом трансформації, зберігається в мові поряд із типом Б, що вже сформувався чи ще формується. Лексеми в такому разі утворюють омоніми, що репрезентують різні ланки та результати процесу перехідності. Проте не лише омонімія відображає перехідно- трансформаційні зміни (функціональні омоніми являють собою типи А і Б). Важливим тут є аналіз значної кількості

перехідних між ними типів слів, що їх можемо назвати гібридними (вони є перехідними етапами трансформації аБ, Аб, АБ). На це слушно звертає увагу Л. В. Бондаренко [3, с. 6-7]. З синхронного погляду такі гібридні утворення являють собою не ланки в процесі трансформації, а зв'язки між різними лексико-граматичними класами в сучасній системі частин мови. Розглядати ж їх як ланки трансформації на синхронному рівні можна лише умовно. Дослідження Л. В. Бондаренко показало, що вторинна партикула а функціонує як сполучник, частка і як гібридне слово, яке поєднує риси сполучника і частки,

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XXII

40

посідаючи на шкалі перехідності положення від А до Б; звуковий комплекс що утворює декілька функціональних омонімів: займенник, сполучник, частка. Вторинні (похідні) частки утворені морфолого-синтаксичним шляхом від займенників, прислівників, дієслів, сполучників і вигуків. Перехід у частки пов'язаний із втратою словом свого категорійного значення і розвитком значення частки. Основний прийом, що дозволяє розмежувати частки та інші частини мови – це заміна лексеми синонімом. Ним послуговуємося в роботі. У масиві часток української мови постійно відбуваються активні процеси в межах похідних (вторинних) одиниць у результаті граматичної трансформації та десемантизації. Семантичний простір часток досить широкий, значення мінливі й залежать від синтаксичного вживання. Саме синтаксис і функція посилення дозволяють частці встановлювати контакт зі співрозмовником, пов'язувати висловлення з попереднім, висловлювати почуття та здійснювати вплив на адресата повідомлення. Це визначає складну динаміку функціонування часток, підкреслює їх гібридність і спричиняє виникнення активних процесів у складі часток. Динаміка і гібридність виявляються тільки на рівні синтаксичного вживання мовних одиниць, в конкретному продукті мовленнєвої діяльності, де й передається ставлення мовця до позамовної дійсності. Частку не можна розглядати поза реченням, це завжди елемент форми всієї конструкції або окремого її члена. Входячи в синтаксичну конструкцію, вона вносить у неї певний відтінок (семантичний, модальний, емоційний і градуальний), при цьому частка підпорядкована структурі речення, правилам словорозташування й лексичної сполучуваності (пор. Н. Ю. Шведова). Щоб виявити особливості функціонування часток в українській мові, необхідно проаналізувати синтаксичні конструкції, до складу яких входять частки різних семантичних і структурних груп. У сучасній українській мові віддієслівна партикуляція, поряд із відзайменниковою та відприслівниковою, є важливим джерелом поповнення складу часток. Процес переходу дієслова в частку є поступовим і має два основні етапи – синтаксичний і семантичний. Багаторазове вживання дієслова у функції частки, розширення його використання в різних контекстах і в тому ж значенні послаблює лексичну значимість одиниці. Саме це і призводить до модифікації дієслова та перетворення його в аналітичну синтаксичну морфему. Таким етапам трансформаційного процесу сприяє морфологічна й синтаксична аморфність та ізоляція одиниці в структурі речення. Дієслівними за походженням є частки знай (собі), дай, давай, мов, мовляв, дивись, гляди, бач, було тощо: Життя знай собі триває без кінця й початку <...> [День. – 11.12.2009]; Дивіться не прогавте моменту! [Кореспондент. – 10.09.2010]; <...> а тепер, бач, його риторика змінилася [Молодь України. – 23.09.2009]. Речення з часткою знай мають значення нічим не зумовленого

предиката, що виявляється незалежно від будь-яких несприятливих йому умов або всупереч будь-чому [6, с. 101]. На думку І. О. Аксакова, речення із знай "означають, що ні до чого іншого немає відношення, ні про що інше не хвилюється" [1, с. 569]. О. О. Шахматов наголошував, що частка знай у поєднанні з теперішнім часом, ймовірно, замінило знає, і, відповідно, не виражає наказовий спосіб [7, с. 234]. Частка знай може відноситися як до речення загалом, так і до присудка зокрема: А влада, знай, обіцяє підвищити пенсії [День. – 11.02.2010]. У складі присудка, вираженого особовим дієсловом, знай зазвичай перебуває в препозиції до дієслова: Нехай вони провокують, а ти знай стримуйся від гніву [Кореспондент. – 05.04.2011]. Партикула знай у структурі речення вносить додаткове значення – "не звертаючи уваги на когось або щось" і стає стилетвірною одиницею: робить речення стилістично маркованим – просторічним. Внаслідок цього випадки вживання частки знай у політичному тексті є поодинокими. Значно частіше трапляються частки дай, давай, які вносять до речення значення вирішення або спонукання. О. О. Шахматов відносить подібні частки до форм

Розділ І. Актуальні проблеми граматики

41

підсилювального підвиду [7, с. 483]. Речення з дай, давай можуть мати значення внутрішнього вирішення, на що зазвичай є лексична вказівка: думаю, подумав, кажу тощо: Дай, думаю, пошукаю мудріших [Кореспондент. – 09.09.2008]; Дай, думаю, піду та попитаю [День. – 11.12.2010]. Пор.: з дієслівної формою давай: Давайте сюди вашого сепаратиста [День. – 23.09.2014]. З часткою давай будують зазвичай речення зі значенням спонукання до спільного діяча. При цьому в реченні обов'язково наявне дієслово у формі спонукання або форма слова, що несе в собі значення спонукання: [Яценюк додав: "Є друга політична складова: ви чули мою пропозицію. Про що сперечаємося?]. Давайте перенесемо питання: після того, коли в Бухаресті, можливо, буде прийнято якесь рішення і перед тим, коли Кабінет міністрів, відповідно до Конституції буде розглядати питання щодо ПДЧ" [NEWSru.ua/ – Режим доступу: <http://palm.newsru.ua/ukraine/11feb2008/jacenyk.html>. Частка дай вносить у речення відтінок зі значенням закликати вичекати, дати можливість здійснитися чому-небудь. Дай у таких структурах має значення слів дозволь, дозвольте. При цьому частка завжди стоїть на початку конструкції: [Герман: Є турбота держави про людину. І людина не почуватися перед своїм нещастям такою беззахисною. І тому зараз я скажу про те, що... Карасьов: У Європі найкраща соціальна політика. Герман: Ну, ви мені – найперше – не диктуйте, що я маю казати. Карасьов: Ми маємо сказати.] Герман: Дайте я поясню (= дозвольте мені пояснити) ["Свобода слова". – ICTV. – 07.12.2009].

Частку мов уживають для вираження сумніву, непевності в достовірності висловлюваного: Вони мов і не чули ["Свобода слова". – ICTV. – 07.12.2009. – 23:00]. Вона також слугує для виділення слів, які були або будуть сказані тим, хто говорить десь в іншому місці, іншим часом. Частку мов уживають і для виділення слів, які, за порадою мовця, має сказати хтось інший: Але кандидати повинні донести одну тезу: треба, мов, зробити відповідні висновки із ситуації ["Свобода слова". – ICTV. – 14.09.2009. – 23:00]. Такі випадки вживання є поодинокими в публіцистичних текстах, оскільки притаманні розмовному стилю, тому й трапляються за умови переповідання чужого

мовлення, наведення бесіди в невимушеній обстановці тощо. Дещо схожою за функцій ним призначенням є частка мовляв. Вона може виражати невпевненість, сумнів, припущення. Частка є характерною для розмовного стилю, а тому в публіцистичних текстах є зрідка вживаною: На утиски російськомовного населення в обласному центрі Волині керівники російських громадських організацій поскаржилися навіть спеціальній місії спостерігачів ОБСЄ. Мовляв, їх залякують, на них нападають, скоюють замах на власність, а місцева поліція, "залякана українськими націоналістами, не може нікого арештувати" [Україна молода. – 05.12.2014]; Мовляв, для проведення реформ потрібні гроші, які є в пакеті фінансової допомоги ЄС. "Тому ми очікуємо, що в рамках нашої програми реформ ми отримаємо їх", – наполягав прем'єр [День. – 17.12.2014]. Частки дивись (дивіться), гляди (глядіть) передають значення застереження. Вони можуть входити в речення як вставні слова, вносячи значення загрози: Дивися, я сувора. Але як частки, дивися (дивіться), гляди (глядіть) вносять у речення відтінок застережливого попередження. Щодо предиката, то вони можуть бути в пре- і постпозиції. Оскільки такі структури є притаманними розмовному мовленню, у політичних текстах вони трапляються зрідка: Глядіть не забувайте, що у ваших руках величезна сила [Кореспондент. – 10.10.2009]. Поодинокими є й приклади вживання віддієслівної частки бач. Її загалом використовують у двох значеннях: 1) щоб звернути чийсь увагу на щось: З цією Україною, як у нас кажуть, як пороблено. І політиків купуєш, і лякаєш, і війська вводиш, і брудом поливаєш, і економічну блокаду влаштовуєш, і гроші підробляють, і кримінал випускаєш, і висміювати, а ці кіборги,

ЛІНГВІСТИКА. Випуск XXII

42

бач, замерзли і пішли в атаку зігрітися ... (далі наведено фото) [Режим доступу: <http://town.org.ua/index.php/news24/news/1844-kiborhy-bach-zamerzly-i-pishly-v-ataku-zihritysia>]; 2) для вираження здивування, докору тощо: Вони се так, бач, хазяйнують [Футбол. – 06.02.2012]; Один базікав-базікав та в Італію втік, відсиджуватись. А хлопці в цей час на Майдані волю здобували. А тепер бач в депутати знову пре, та ще й бреше – не живе він в Василькові і не жив ніколи [Щит і меч. – 02.10.2014]. У висловленнях з часткою бач власне-емоційне відношення презирства відтіняється емоційним станом мовця, а саме обуренням. Іншими словами, неспрямована емоція виявляється сильнішою спрямованою у висловленнях типу: Ти бач, пляжі вони вирішили підсипати. А Карадаг знищити. Що, мало кар'єрів у Криму? [Високий замок. – 04.10.2013]. У подібних висловленнях мовець також прагне привернути увагу оточуючих до обурливої поведінки оцінюваної особи або групи осіб. Деякими лінгвістами розглянуто частку було. Так, О. Х. Востоков зазначав, що було вносить значення того, що дія не дійшла до виконання: прочитав було, дійшов було, сказав було, став було читати, став було говорити і под. [5, с. 159]. І. С. Аксаков писав, що речення з було означають перервану дію [1, с. 539], О. О. Шахматов бачив у реченнях із було значення нездійсненого зв'язку суб'єкта з предикатом [7, с. 405], В. В. Виноградов уважав, що речення з було позначають дію, що була здійснена, але перервана, або недоведена до кінця, або така, що не призвела до бажаного результату, або з анульованим результатом [4, с. 589]. Лінгвістична концепція В. В. Виноградова підтримана багатьма вченими. Прийнято вважати, що частка було в складі дієслівного присудка завжди поєднується з формою

минулого часу, інколи з формою теперішнього часу: Почали було ремонтувати дорогу, але не завершили [День. – 11.09.2009]; Черговий спробував було зупинити автівку попереджувальними пострілами, але <...> [Espresso.tv. – Режим доступу: espresso.tv/news/2014/12/04/]. Відзначено вживання частки було з дієсловами доконаного і недоконаного видів. В українській мові для дієслів доконаного виду обмежень немає, а для дієслів недоконаного виду існує низка лексичних обмежень: 1) це можуть бути дієслова волевиявлення або думання (хотіти, думати, збиратися, просити, вимагати, протестувати та ін.), мовлення (говорити, запитувати, умовляти); 2) дієслова руху (йти, бігти, їхати); 3) дієслова зі значенням початку дії (прийматися, починати). Отже, група віддієслівних похідних у межах часток досить різноманітна, тут здебільшого наявна значна фонетична деформація дієслова, що є наслідком особливих асимілятивно-дисимілятивних процесів. Омонімічну опозицію дієслово – частка утворено наявністю в конкретному випадку функційних, а не лексичних омонімів. Ця перехідна група об'єднує однакові за формою, але не зовсім однорідні за якістю та функціями відімперативні похідні. Супровідною синтаксичною особливістю синтетично-аналітичних форм наказового способу є їх поєднання з іменником у формі кличного відмінка. Частка, як і омонімічне дієслово у формі імператива, має здатність сполучатися з іншими частками. У результаті трансформації реченнєвої структури, що відбувається лише на рівні аналітичних синтаксичних морфем, спостерігаємо і зміну характеру суперсегментних одиниць, зокрема зміни в інтонуванні усієї конструкції. Остаточний ступінь трансформації часток відімперативного походження ще не відбувся, про що свідчить семантична близькість аналізованих одиниць до дієслів. Загалом варто зазначити, що частки – складна і специфічна службова частина мови, що спричинює серед лінгвістів дискусійні підходи. Проблемним є питання про те, чи може частка мати власне лексичне значення. Деякі лінгвісти (Д. С. Светлишев, В. А. Белошапкова) схильні вважати, що частки мають свої часткові лексичними значення. Інша група вчених (О. О. Шахматов, В. В. Виноградов, Н. Ю. Шведова та ін.), чий погляд підтримуємо, вважає значенням відношення, яке виражається часткою у реченні. Майже кожне речення здатне вступати в градаційні відношення і передавати градуальну семантику

Розділ І. Актуальні проблеми граматики

– значення різного ступеня вияву ознаки, якості, ступеня, процесу або явища. Важливу роль у передачі цього значення відіграють саме частки. Отже, частки виконують важливі стилістичні функції, формуючи приховані смисли, індивідуальні асоціації тощо. Уведення частки у висловлення створює умови для імпліцитного значення схвалення чи обурення залежно від контексту та мовленнєвої ситуації. Функції часток різноманітні. Вони допомагають посилити емоції засудження, обурення, радості, згоди, здивування тощо. Частки виділяють головне, привертаючи увагу до змісту тексту, підкреслюючи активний характер дій і локалізуючи їх місце, пожвавлюючи розповідь, стилістично наближають її до живої, невимушеної розмови. У кожному окремому випадку вжита частка здатна брати участь у реалізації не однієї, а кількох функцій. Це свідчить про широкі можливості часток. Перспектива вивчення часток у стилістичному аспекті перебуває в царині прагматики, а дослідження універсальних прийомів побудови речень із частинами та

індивідуальних особливостей вживання їх авторами окреслює новий цікавий напрям для подальших продуктивних наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА 1. Аксаков Н. С. О русских глаголах / Н. С. Аксаков. – М. : Тип. Л. Степановой, 1855. – 116 с. 2. Бабайцева В. В. Переходные конструкции в синтаксисе / В. В. Бабайцева. – Воронеж: Центрально-Черноземное книжное изд-во, 1967. – 392 с. 3. Бондаренко Л. В. Склад та комунікативні функції вторинних часток : Автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / Л. В. Бондаренко. – Кіровоград: Кіровоградський держ. пед. ун-т ім. В. Винниченка, 2005. – 20 с. 4. Виноградов В. В. Русский язык (Грамматическое учение о слове) : Учеб. пособие для вузов / Отв. ред. Г. А. Золотова. – 3-е изд., испр. – М. : Высш. шк., 1986. – 640 с. 5. Востоков А. Х. Русская грамматика / А. Х. Востоков. – СПб., 1831. – 408 с. 6. Грамматика русского языка. Т.1. Фонетика и морфология [Текст] : [глав. ред. Н. Ю. Шведова]. – М. : Изд-во АН СССР, 1960. – 719 с. 7. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка / А. А. Шахматов. – М. : Учпедгиз, 1941. – 620 с.